

11 Ιανουαρίου 2018

Γιώργος Θεοτοκάς: Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιον Όρος

/ Ψηφιακή Βιβλιοθήκη

Ηρακλής Ψάλτης, φιλόλογος

ΓΙΩΡΓΟΣ ΘΕΟΤΟΚΑΣ

ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΟ ΑΓΙΟΝ ΟΡΟΣ

προορισμούς

γνωρίζει.

Κάθε ταξίδι έχει μυστικούς

που ο ταξιδιώτης δεν

Μάρτιν Μπούμπερ

Πρόκειται για δύο ταξίδια που πραγματοποιεί μετά τον θάνατο της πρώτης του γυναίκας, Ναυσικάς Στεργίου (Ιούλιος 1959), το 1960. Το ταξίδι στη Μ. Ανατολή έγινε στις αρχές του έτους, ενώ αυτό στο Άγιο Όρος το καλοκαίρι, τον Αύγουστο, της ίδιας χρονιάς. Ο Θεοτοκάς δίνει στον αναγνώστη του μια ιδιαίτερα κατατοπιστική εικόνα των χώρων που επισκέπτεται και των ιερών προσκυνημάτων.

ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Στη Μέση Ανατολή, μια περιοχή που του ήταν σχετικά οικεία, αφού η οικογένεια του γιατρού Κωνσταντίνου Ν. Αλιβιζάτου (1905-1997), γαμπρού του Γ. Θεοτοκά, είχε παντρευτεί την αδελφή του Λιλή (Μαρία -Ελένη), τον έπαιρνε μαζί της στα (επαγγελματικά) ταξίδια στην Μέση Ανατολή.[\[1\]](#)

Το οδοιπορικό του στη Μέση Ανατολή αναπτύσσεται σε 99 σελίδες, 86 σελίδες για την πρώτη του επίσκεψη, ενώ στο τέλος του βιβλίου κάνει μια προσθήκη 13 σελίδων για τη δεύτερη περιήγησή του στο Λίβανο και τη Συρία. Αφιερώνει ξεχωριστά κεφάλαια για μέρη, που συνδέθηκαν άρρηκτα με τον χριστιανισμό, όπως τη μονή του Σινά (Ζ' κεφάλαιο), την Αγία Κορυφή (του Σινά) (Η' κεφάλαιο), την Ιερουσαλήμ (Θ' κεφάλαιο) και τα Χριστιανικά προσκυνήματα (Ι' κεφάλαιο).

Φαίνεται να γνωρίζει και να ακολουθεί την πορεία, τα βήματα, που ακολούθησε ο ανατολικός χριστιανικός μοναχισμός. Διαπιστώνει εξ αρχής ότι ο Έλληνας είναι ευπρόσδεκτος στις αραβικές χώρες.[\[2\]](#) Επισκέπτεται, αρχικά, χριστιανικά μνημεία και προσκυνήματα στο Κάιρο, στη συνέχεια ανηφορίζει στο Σινά, την Ιερουσαλήμ, τη μονή του Αγίου Σάββα (έρημος Ιουδαίας), τη Σαμάρεια (Ναμπλούς) και, τέλος, καταλήγει στη Δαμασκό. Παρουσιάζει από τις επισκέψεις του θέματα που τον απασχολούν: τα λίκνα του χριστιανισμού, οι Ορθόδοξες Μονές και οι θησαυροί τους, τα χριστιανικά προσκυνήματα, τα άλλα θρησκευτικά (Ισλάμ, Σαμαρείτες, Ιουδαϊσμός, Καθολικοί), συνοπτικά, και η ιδέα του θανάτου.

ΤΟ ΚΑΪΡΟ

Διαπιστώνει ότι το παλαιό Κάιρο είναι «ένα αξεδιάλυτο, σφιχτοδεμένο μίγμα των πολιτισμών και των θρησκειών της Ανατολικής Μεσογείου».[\[3\]](#) Αποτελεί, επίσης, αξιόλογο κέντρο παλαιοχριστιανικής μελέτης, εκεί βρίσκεται η γνωστή μονή του Αγίου Γεωργίου αλλά και το κοπτικό μουσείο, στο οποίο μεταξύ των άλλων βρίσκονται οι Γνωστικοί Κώδικες, οι οποίοι εμπεριέχουν και το απόκρυφο

Ευαγγέλιο του Θωμά του Δίδυμου, το οποίο συνδέεται με τον χριστιανικό γνωστικισμό.[4] Η αναφορά τους αυτή μας επιτρέπει να εκμαιεύσουμε ότι τα απόκρυφα Ευαγγέλια του είναι γνωστά.

Συναντά Κόπτες, που αυτοπροσδιορίζονται ως αυτόχθονες Αιγύπτιοι και χριστιανοί μονοφυσίτες• θεωρούν τον εαυτό τους ότι είναι γνήσιοι απόγονοι του φαραωνικού λαού, που εκχριστιανίστηκε. Ο Θεοτοκάς αντιμετωπίζεται με δυσπιστία από τους Κόπτες ιερείς, κάτι που δεν του συνέβη, όταν επισκέφτηκε αραβικά τζαμιά. Την αποδίδει μάλλον στην αμφισβήτηση του τόπου κατοικίας της Αγίας Οικογένειας, όταν αυτή κατέφυγε στην Αίγυπτο. Πιο συγκεκριμένα, οι Κόπτες, σύμφωνα με την παράδοσή τους, θεωρούν ότι αυτή βρίσκεται σε μια κρύπτη του αρχαιότερου ναού τους, ενώ οι Ορθόδοξοι εκτιμούν ότι, μετά από ανασκαφές που έγιναν, αυτή υπάρχει στο «ελληνορθόδοξο έδαφος» της μονής του Αγίου Γεωργίου του Καΐρου.[5]

Διαφαίνεται εδώ, αλλά και σε άλλα σημεία της αφήγησής του, ο έντονος ανταγωνισμός και η αντιπαλότητα των διαφόρων δογμάτων και Εκκλησιών για τα ιερά προσκυνήματα. Επισημαίνει ότι από το ξεκίνημα της ανθρώπινης ιστορίας στην κοιλάδα του Νείλου, έως τα χρόνια της Καινής Διαθήκης, ο πολιτισμός αυτός έζησε με μια και μόνη ιδέα, αυτήν του θανάτου. Η θεωρία της μετεμψύχωσης και οι Πυραμίδες το επιβεβαιώνουν. Στη συνέχεια αναζήτησε μια «ανώτερη λύτρωση από το χάος της ανυπαρξίας» αρχικά στο λόγο του Χριστού και μετέπειτα στου Μωάμεθ (570-632).[6] Είναι η εποχή που ο θάνατος και η διαχείρισή του τον απασχολεί ιδιαίτερα -είχε χάσει προσφάτως, το 1959, την αγαπημένη γυναίκα του, την φιλόλογο Ναυσικά Στεργίου- αφού επιλέγει αυτό το ταξίδι, εκτός από τις γενικότερες πνευματικές του αναζητήσεις, και για να τον κατανοήσει χριστιανικά και να του απαλύνει, να του γλυκάνει, ενδεχομένως, τον πόνο. Είχε, μάλιστα, σημειώσει στο ημερολόγιό του είκοσι χρόνια πριν, την επομένη του Πάσχα του 1940, τη Δευτέρα 29 Απριλίου: «*Νομίζω πως δεν κατάλαβε πολλά από τη θρησκεία όποιος δεν κατάλαβε το δίδαγμα της χαράς που περικλείει το "Γλυκύτατό μου έαρ..."*».[7]

ΤΟ ΣΙΝΑ

Επισκέπτεται στη συνέχεια το θεοβάδιστο όρος του Σινά. Εκεί βρίσκεται η μονή της Αγίας Αικατερίνης της Αλεξάνδρειας (282-305). Γνωρίζει καλά την ζωή της και αναφέρεται διεξοδικά σ' αυτήν. Αρχικά η Μονή ονομαζόταν «Μεταμόρφωση του Κυρίου», ενώ αργότερα, όταν οι μοναχοί βρήκαν το άφθαρτο σώμα της αγίας και το μετέφεραν στη Μονή, πήρε αυτόματα το όνομά της.[8] Η Εκκλησία την ανακήρυξε προστάτισσα των νέων κοριτσιών, των σπουδαστών και των σοφών. Ο Θεοτοκάς ζητά την προστασία της ως σπουδαστής που διαχρονικά είναι. Γνωρίζει

και το απολυτίκιό της, το οποίο και παραθέτει αυτούσιο. Εκτιμά, μάλιστα, ότι οι στίχοι του αποτελούν εξαιρετική ποίηση.[\[9\]](#) Η αγία Αικατερίνη, συμπληρώνει, ότι γίνεται σεβαστή κι από τους Μουσουλμάνους.

Τη Μονή τη θεωρεί κρύπτη της ιστορίας και τρέφει ιδιαίτερο σεβασμό για τους μοναχούς της, αυτούς «*τους αληθινούς ακρίτες του ελληνορθόδοξου πνεύματος*», που λιγοστεύουν επικίνδυνα.[\[10\]](#) Θεωρεί ότι η συλλογή των εικόνων της, μεταξύ αυτών και εγκουστικές, αυτές δηλαδή που δημιουργούνται με θερμασμένο κερί στο οποίο έχει προστεθεί χρωστική ουσία, είναι η σπουδαιότερη που υπάρχει στον κόσμο και ο Κωνσταντίνος Άμαντος (1874-1960), βυζαντινολόγος και ακαδημαϊκός, άνοιξε τον δρόμο για τη μεθοδική και επιστημονική αποτίμησή τους. Η σιναϊτική βιβλιοθήκη, επίσης, θεωρείται, λόγω του πλούτου και της αξίας των εκκλησιαστικών της χειρόγραφων, ως η σπουδαιότερη που υπάρχει μετά του Βατικανού. Στους θησαυρούς της μονής συμπεριλαμβάνονται και άμφια, μίτρες, σταυροί και εκκλησιαστικά σκεύη. Ενώ διαπιστώνει ότι η περιοχή αρχίζει να παρουσιάζει τουριστικό ενδιαφέρον, να αναπτύσσεται ο θρησκευτικός τουρισμός, δεν υπάρχει ανάλογο ενδιαφέρον από Έλληνες για αυτήν την περιοχή, αφού την επισκέφτηκαν την τελευταία διετία (1958-1959) κληρικοί και λαϊκοί μόλις έξι. Προσθέτει, τέλος, υποδεικνύοντας τη μελλοντική μας στάση, ότι δεν αρκεί να διαφυλάξουμε τους θησαυρούς αυτούς, για να θεωρηθούμε άξιοι κληρονόμοι τους, αλλά οφείλουμε να τους αναδείξουμε μελετώντας και ερευνώντας τους επιστημονικά και εκδίδοντας, στη συνέχεια, τα πορίσματα αυτών των μελετών.[\[11\]](#)

ΤΟ ΣΙΝΑ

Αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο για την Αγία Κορυφή του Σινά. Στο χώρο αυτό θα σκοτωθεί ο ήρωας του τελευταίου του μυθιστορημάτος, «Οι καμπάνες», ο οικονομολόγος Κωστής Φιλομάτης. Τα πέτρινα σκαλοπάτια που οδηγούν στην κορυφή, αναφέρει ο Θεοτοκάς ότι είναι περίπου τρεις ήμισυ χιλιάδες,[\[12\]](#) και βρίσκεται σχεδόν κοντά στην αλήθεια, είναι περίπου 3750.[\[13\]](#)

Μας πληροφορεί ότι η κορυφή είναι μικρή και σκεπασμένη από δύο ναούς, μια εκκλησία, την Αγία Τριάδα, και ένα τζαμί. Ο Θεοτοκάς δεν αποσιωπά μνημεία ή ναούς αλλόδοξων, εξάλλου γνωρίζει ότι και το Ισλάμ ανήκει στις Αβρααμικές θρησκείες.

Στις 10 Φεβρουαρίου 1960 η εκκλησιαστική του συντροφιά τέλεσε Θεία Λειτουργία με τον Θεοτοκά να αποτελεί το εκκλησίασμα. Εκεί βίωσε την κατάλυση των εννοιών του χρόνου και του χώρου, όταν στη διάρκειά της έγινε δέηση «*υπέρ των μακαρίων και αιμνήστων κτητόρων της Αγίας Μονής ταύτης ευσεβεστάτων Βασιλέων ημών Ιουστινιανού και Θεοδώρας...*». Αισθάνθηκε,

συγχρόνως, ότι ζωντανά τον περιέβαλε «μια πνευματική δύναμη αιώνια, ακατάλυτη, ελληνική και οικουμενική ταυτόχρονα, ικανή να διαρκεί απεριόριστα και να ακτινοβολεί στον κόσμο».[14]

Ολοκληρώνοντας αυτό το κεφάλαιο αναφέρεται στην «οπήν της πέτρας»[15], που συνδέεται με την Έξοδο της Παλαιάς Διαθήκης, τον Μωυσή (1593-1473 π. Χ.) και το όρος Σινά, όπου και έλαβε τις πλάκες των δέκα εντολών. Υπήρξε η πρώτη διαθήκη. Αυτή συμπληρώθηκε αργότερα από την παρουσία και δράση του Ιησού. Ο Θεοτοκάς συνδέει ευρισκόμενος στην Ιερή Κορυφή το μωσαϊκό Δεκάλογο με την υπέρτατη νεότερη εντολή που «επιστεγάζει όλες τις άλλες»[16], το «Αγαπάτε αλλήλους» του Παύλου (περίπου 10-67)[17], αλλά και του Ιωάννη (10-98)[18]. Η σύνδεση που κάνει υποδηλώνει βαθιά γνώση του χριστιανικού δόγματος και οι νηπτικοί Πατέρες, τους οποίους γνωρίζει, έχουν αναδείξει ιδιαίτερα τη θεολογική της σημασία• ο Μάξιμος ο Ομολογητής (580-622), για παράδειγμα, έγραψε 400 Κεφάλαια «Περί αγάπης»,[19] η αγάπη, η πίστη και η ελπίδα αποτελούν και το τελευταίο σκαλοπάτι στην «Κλίμακα» (Scala paradisi) του Ιωάννη (579-649),[20] πριν τη συνάντηση του πιστού με το Θεό. Ο Ιωάννης της Κλίμακος αναγνωρίζεται ως άγιος τόσο από την Ορθόδοξη όσο από την Καθολική Εκκλησία και συνδέεται με το Σινά, αφού διατέλεσε ηγούμενος της σιναϊτικής Μονής.

Η ΙΕΡΟΥΣΑΛΗΜ

Επισκέπτεται και την Ιερουσαλήμ, την οποία ονομάζει «Αγία Πόλη».[21] Πρόκειται για μια πόλη με ιδιαίτερη θρησκευτική/θεολογική σημασία τόσο για τους χριστιανούς όσο και για τους Εβραίους και τους μουσουλμάνους. Η θρησκευτική του παιδεία του φέρνει στη μνήμη τα ευαγγελικά αποσπάσματα που αναφέρονται σ' αυτήν• περπάτησε στο όρος των Ελαιών, στο χώρο όπου έλαβε χώρα η ανάληψη του Ιησού (Πράξεις Αποστόλων: 1, 6-12) και κατεβαίνοντας από αυτό αισθάνθηκε, στο τέλος της μέρας, την «άδολη γλυκύτητα των συνοπτικών Ευαγγελίων».[22] Παρουσιάζει το τζαμί του Ομάρ και διαπιστώνει ότι σε ούτε ένα τετραγωνικό χιλιόμετρο συμπιέζονται οι παραδόσεις τριών μεγάλων μονοθεϊστικών θρησκειών.[23]

Συμβουλεύει ότι η επίσκεψη στην πόλη της Ιερουσαλήμ προϋποθέτει κάποια προετοιμασία, ψυχολογική. Θα πρέπει να πηγαίνει κανείς με ευλάβεια προς ό,τι πολλές γενιές προγόνων θεώρησαν ως κάτι ιερό. Αποφεύγει να χρησιμοποιήσει τη λέξη πίστη, γιατί γνωρίζει «πόσο βαρύς είναι αυτός ο λόγος και με πόσο προσοχή οφείλουμε να τον χρησιμοποιούμε».[24] Προσθέτει ότι την αληθινή, μυστική πίστη δεν μπορεί να την έχει κανείς κατά παραγγελία... Αυτή έρχεται μόνη της, σε όποιον θέλει και όταν θέλει».[25] Η μυστική πίστη δεν είναι δεδομένη για κανένα, έρχεται σε κάποιον που την αναζητά, όταν εκείνη τον επιλέξει. Πρόκειται για μια

αλήθεια θεολογική, που επιβεβαιώνεται από θεόπτες μάρτυρες.

Διευκρινίζεται ότι η πίστη είναι η πρώτη και θεμελιώδης αρετή, επί της οποίας στηρίζονται όλες οι άλλες.[\[26\]](#) Κατά τον ορισμό που υπάρχει στην Αγία Γραφή «πίστις ἐστίν ἐλπίζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Προς Εβραίους: 11,1)• είναι δηλαδή η δίοδος δια της οποίας εισέρχεται ο πιστός στη μυστική σφαίρα των θεολογικών αληθειών, τις οποίες γνωρίζει με τη θεία αποκάλυψη και τις οποίες πιστεύει όχι στηριζόμενος σε θετικές αποδείξεις, αλλά στη θεία αυθεντία, που «έμελλε να αλλάξει -και να αλλάζει, με τις ανεξάντλητες αλυσιδωτές αντιδράσεις της- τη καρδιά και τη συνείδηση των ανθρώπων».[\[27\]](#)

ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΠΡΟΣΚΗΝΥΜΑΤΑ

Από τα χριστιανικά προσκυνήματα αναφέρεται στην οδό του Μαρτυρίου που ξεκινά από το Πραιτόριο και καταλήγει στο Γολγοθά, όπου βρίσκεται και ο ναός της Ανάστασης. Ο αρχικός ναός κτίστηκε από τον Αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Α΄ (272-337) συνεπικουρούμενο από την μητέρα του, Ελένη Αυγούστα (248-330), και καθιέρωσε το χριστιανικό έθιμο να σκεπάζονται με ναούς οι χώροι οι οποίοι συνδέονται με την ιστορία του Ιησού και των Αγίων.[\[28\]](#) Στο ναό, προσθέτει, βλέπει κανείς και την πλάκα της Αποκαθήλωσης, όπου ο Ιωσήφ ο από Αριμαθαίας και ο Νικόδημος περιποιήθηκαν το σώμα του Ιησού, πριν αυτό ενταφιαστεί.

ΜΟΝΗ ΑΓΙΟΥ ΣΑΒΒΑ

Κατευθυνόμενος προς την Νεκρή θάλασσα συναντά τη Μονή του Αγίου Σάββα, στην οποία ζούσαν περίπου δέκα Έλληνες μοναχοί. Ο μεγαλύτερος τίτλος γι' αυτήν τη Μονή ήταν ότι έζησε και δημιούργησε σ' αυτήν ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός (676-749), μεγάλος Έλληνας ποιητής, Σύριος στην καταγωγή, σχολάρχης του λόγου και της μουσικής. Την πατρίδα, όμως, των συγγραφέων, σύμφωνα με το Θεοτοκά, την προσδιορίζει κατά κύριο λόγο η γλώσσα στην οποία γράφουν. Θυμάται δύο κορυφαία δημιουργήματά του Δαμασκηνού, τον αναστάσιμο Κανόνα και ένα νεκρώσιμο ιδιόμελο.[\[29\]](#)

Υπάρχουν και εδώ θησαυροί από βυζαντινές εικόνες και αξιόλογα σλαβικά έργα, διακρίνει και εδώ έλλειψη ανθρώπων ικανών να τους διαφυλάξουν, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο τους θησαυρούς που διαθέτουν.[\[30\]](#)

Η ΣΑΜΑΡΕΙΑ

Η επόμενη επίσκεψη έγινε στη Σαμάρεια, μια περιοχή με θρησκευτικό «παρελθόν».

Η Σαμάρεια, ενώ αναφέρεται μόνο μία φορά στην Παλαιά Διαθήκη (Βασιλειών Γ', 16, 29), στην Καινή συναντάται συχνότερα και έχουμε, μάλιστα, και δύο πρωταγωνιστές «Σαμαρείτες», ο ένας σχετίζεται με την παραβολή του «καλού Σαμαρείτη» (Λουκά: 10, 30-37) και η άλλη είναι η Σαμαρείτιδα, την οποία συνάντησε ο Ιησούς στο φρέαρ του Ιακώβου (Ιωάννη: 4, 5-42).

Προσεγγίζοντας τα εδάφη της Σαμάρειας επισκέφτηκαν το φρέαρ του Ιακώβου, το οποίο βρίσκεται σε ελληνορθόδοξο μοναστήρι στους πρόποδες του όρους Γαριζίμ και από το οποίο ήπιαν νερό. Το ορέγονται οι πλούσιοι Καθολικοί, αλλά οι Ορθόδοξοι δεν ενδίδουν στις οικονομικές προκλήσεις τους. Συνεχίζοντας πέρασαν από ένα χωριό που βρίσκεται κοντά στην αρχαία Σεβάστεια και στη περιοχή αυτή συνέβη το περιστατικό με τον Σίμωνα τον μάγο (1^{ος} μ. Χ.). Σ' αυτό το μέρος ο Σίμων επεδίωξε να εξαγοράσει από τους Αποστόλους τα χαρίσματα του Αγίου Πνεύματος, αλλά η απάντηση που του δόθηκε από τον Πέτρο, θεωρήθηκε αποστομωτική: *«τὸ ἀργύριόν σου σὺν σοὶ εἶη εἰς ἀπώλειαν, ὅτι τὴν δωρεὰν τοῦ Θεοῦ ἐνόμισας διὰ χρημάτων κτᾶσθαι. ... ἡ γὰρ καρδία σου οὐκ ἔστιν εὐθεῖα ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ.»* (Πράξεις Αποστόλων 8, 20-21). Η καρδιά του δεν ήταν «ευθεία» και η καθαρή καρδιά είναι βασική προϋπόθεση για να αποκαλυφθεί ο Θεός. [\[31\]](#) Ο Συμεών ο νέος θεολόγος υποστηρίζει ότι την αγάπη του Θεού δεν μπορεί κανείς άνθρωπος ποτέ να την πλησιάσει, αν δεν καθαρίσει πρωτίτερα την καρδιά του με μετάνοια και άφθονα δάκρυα.

Στη Ναμπλούς θα συναντήσουν τους σύγχρονους Σαμαρείτες. Ο Μέγας Ιερέας των Σαμαρειτών τους δείχνει την Πεντάτευχο του Μωυσή, γραμμένη πριν δυόμιση χιλιάδες χρόνια, κάτι που αμφισβητείται, και τους προσκάλεσε στο σπίτι του, κάτι ιδιαίτερα σπάνιο. Τους αποκάλυψε ότι ο αριθμός των Σαμαρειτών είναι ιδιαίτερα μικρός, μόλις 344, και για να διασφαλίσουν την «καθαρότητά» τους, αποφεύγουν τις επιγαμίες με αλλοεθνείς. Κατάγονται από τη φυλή του Ιωσήφ, οι ιερείς τους από τον Ααρών (1531-1408 π. Χ.), μεγαλύτερο αδελφό του Μωυσή (14^{ος}-13^{ος} π. Χ.).[\[32\]](#)

Στο τέλος αυτής της επίσκεψης ο Θεοτοκάς σημειώνει κάτι πολύ προσωπικό: Ένας ξεναγός του ζήτησε στοιχεία προκειμένου ο πατέρας του να τού στείλει το ωροσκόπιό του. Του αρνείται ευγενικά, αλλά αυτός επέμενε. Τελικά τού το απορρίπτει οριστικά. Παρόλα αυτά διαπιστώνει ότι ο νεαρός τον παρακολουθεί διακριτικά με βλέμμα λυπητερό. Τον εσωτερικό μονόλογο που παραθέτει ο συγγραφέας στη συνέχεια μας αποκαλύπτει μια χριστιανική στάση ζωής: *Συνειδητοποιεί ότι «όποιο κι αν είναι (το μέλλον μου) θα το δεχτώ με αίσθημα γαλήνης και χωρίς απορία. Έχω περάσει τους κάβους και είμαι προετοιμασμένος. Τι να τα κάμω τα άστρα; ... Από άλλο είδος στηρίγματα έχουμε ανάγκη, κι εγώ και πολλοί όμοιοί μου. Δεν με γέλασες*

σήμερα, πειρασμέ...». Τέλος, χαρακτηρίζει «κούφιους λογισμούς», ανούσιες, αποπροσανατολιστικές, αυτές τις σκέψεις, αφού ο ίδιος επαφίεται στο Θεό.[33]

Η ΔΑΜΑΣΚΟΣ

Η Δαμασκός ήταν ο τελευταίος σταθμός αυτού του ταξιδιού του. Η πόλη αυτή υπήρξε μια από τις πρώτες εστίες του Χριστιανισμού στο ξεκίνημά του. Συνυπάρχουν και σ' αυτήν οι τρεις μονοθεϊστικές θρησκείες: Το τζαμί των Ομμεϊαδών, η χριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, η οποία μετατράπηκε σε τέμενος μετά την κατάκτηση της Συρίας από τους Άραβες και μια εβραϊκή συναγωγή με ζωγραφισμένους τους τοίχους της, κάτι μοναδικό. Σημαντικό είναι και το μουσείο της Δαμασκού, το οποίο ίδρυσαν Γάλλοι αρχαιολόγοι, τον καιρό της γαλλικής εντολής στη Συρία (1923-1944). Η πόλη συνδέεται και με τη μεταστροφή του νεαρού Σαούλ (το 34), τη τύφλωσή του, τη συνάντησή του με τον Ανανία (1^{ος} αιώνας), επίσκοπο Δαμασκού, την αποκατάσταση της όρασής του και τη βάπτισή του.[34]

Το επιμύθιο αυτού του ταξιδιού μας είναι για τον Θεοτοκά το εξής: *«Είτε έχουμε θρησκευτική πίστη είτε δε ξέρουμε αν έχουμε ή αν δεν έχουμε, πόσο μας αναπαύει, μας βγάζει από το άγχος του σύγχρονου κόσμου μια στιγμιαία, έστω, επικοινωνία με τις πρώτες πηγές της χριστιανικής εμπειρίας των ανθρώπων!».[35]*

ΤΟ ΑΓΙΟ ΟΡΟΣ

Για το οδοιπορικό του στο Άγιο Όρος αφιερώνει 75 σελίδες, 11 λιγότερες από αυτές που παρουσίασε την επίσκεψή του στη Μέση Ανατολή. Η διάρκεια του ταξιδιού αυτού είναι από τις 17 Αυγούστου, λίγο μετά τον Δεκαπενταύγουστο, μέχρι και τις 28 του ίδιου μήνα. Συνεπώς, διήρκησε σχεδόν δύο καλοκαιρινές βδομάδες.

Από το ξεκίνημά του σημειώνει ότι στο «Περιβόλι της Παναγιάς» συναντάται ο μυστικιστικός μοναχισμός της Ανατολικής Εκκλησίας, αφού πέρασε από τις ερήμους της Αιγύπτου, του Σινά, της Παλαιστίνης και της Συρίας.[36] Πρόκειται για την ίδια πορεία που ακολούθησε και ο ίδιος στη Μέση Ανατολή, πριν έλθει στη χερσόνησο του Άθω. Η φλόγα του μοναχισμού, σημειώνει, δεν είναι σήμερα μεγάλη, αλλά εξακολουθεί να καίει ακόμα, ενώ αποτελεί ένα από τα κρυμμένα πλούτη της ελληνικής γης.

Από την άφιξή του στο Όρος συνειδητοποιεί ότι η έννοια του χρόνου είναι πλέον διαφορετική. Ο χρόνος εκεί κυλά διαφορετικά, με κάποια ασάφεια και αόριστο

τρόπο.

Επισκέφτηκε αρκετές μονές, αυτές του Ξηροποτάμου, Κουτλουμουσίου, Ιβήρων, Μεγίστης Λαύρας, Διονυσίου, Γρηγορίου, Δοχειαρίου και Αγίου Παντελεήμονα, επίσης, το Πρωτάτο των Καρυών, τη σκήτη Αποστόλου Ανδρέα (Σεράι), και στην έρημο του Αγίου Όρους τα ησυχαστήρια των Κατουνακίων (Δανιηλαίων), της Μικρής Αγίας Άννας, των Καρουλιών.

Βασική του αναζήτηση υπήρξε ο ορθόδοξος μυστικισμός, η θέωση, το επέκεινα. Τη δεύτερη μέρα που βρίσκεται στο Όρος, 18 Αυγούστου 1960, παρουσιάζει τον αγιορείτικο μοναχισμό. Κάνοντας μια μικρή εισαγωγή προτείνει να απαλλάξουμε το πνεύμα μας από τις θετικιστικές προκαταλήψεις της σύγχρονης αγωγής, ώστε να μπορέσει η νόησή μας να χωρέσει την πραγματικότητα της μυστικιστικής θεολογίας. Ο «ειλικρινής μοναχός» διακατέχεται από τον πόθο του Απολύτου, δηλαδή τη συνάντησή του και την ένωσή του με το Θεό, που θα του προσφέρει τη γαλήνη και την απόλυτη ευτυχία. Για να Τον συναντήσει, στρέφεται εντός του, ακολουθώντας την ευαγγελική ρήση: *«ἴδου γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν»* (Λουκάς: 17, 21). Γνωρίζει, όμως, ότι βασική προϋπόθεση για να συμβεί αυτό είναι να είναι μέσα του «καθαρός»: *«μακάριοι οἱ καθαροὶ τῇ καρδίᾳ, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται»* (Ματθαίος: 5,8).

Ο μοναχός προσπαθεί να επιδοθεί αμέριμος, προσθέτει, στην αναζήτηση του Απολύτου, όχι θεωρητικά, αλλά με ολόκληρη την ύπαρξή του, το σώμα του και την ψυχή του. Δέχεται τη διδασκαλία των μυστικιστών ορθόδοξων Πατέρων, υποτάσσεται στο μοναστικό κανόνα και ακολουθεί με αυστηρότητα τον τρόπο ζωής που θα τον οδηγήσει κοντά στο στόχο του. Ολόκληρη η μοναστική ζωή αποβλέπει σ' αυτό, στην ένωση με τον Θεό, τη θέωση. Ο μοναχός πολεμά την ροπή προς τις σαρκικές απολαύσεις με την σκληρότατη ζωή του. Κοιμάται ελάχιστα, τρώει ελάχιστα και προσεύχεται τις περισσότερες ώρες. Η «υπακοή», η απόλυτη πειθαρχία στο ρυθμό της μοναστικής ζωής, οδηγεί στην πλήρη ελάφρωσή του πνεύματός του από τις έγνοιες και τους προβληματισμούς. Η πιο ολοκληρωμένη μέθοδος σύμφωνα με την ορθόδοξη παράδοση είναι η «νοερά προσευχή» των ησυχαστών, που αποτελεί τη δέηση: *«Κύριε Ιησού Χριστέ, Υιέ Θεού, ελέησόν με»*. Ο μοναχός με «καθαρά τη καρδία» μπορεί, πλέον, να περάσει σε ανώτερο επίπεδο της πνευματικής του ζωής, στην έκσταση. Εκεί θα ζήσει μια ανείπωτη ευδαιμονία, θα ανανεωθεί ριζικά, θα γίνει άλλος άνθρωπος, αφού θα πραγματοποιήσει εντός του την ένωση με το Θεό, τη θέωση.[\[37\]](#)

Ο όρος «έκσταση» που χρησιμοποιεί είναι ένας κρίσιμος δογματικά όρος. Η έκσταση, η εκστατικότητα, θεολογικά, σημαίνει επέκταση, άπλωμα, μεταμόρφωση

στο σύνολο της ανθρώπινης ύπαρξης, τόσο στην αισθητή όσο και στη νοητή της διάσταση.[\[38\]](#) Αυτή είναι κάτι τελείως διαφορετικό της «πλατωνίζουσας» έκστασης, η οποία συναντάται στα έργα του Ωριγένη (185-254), ο οποίος έχει επηρεαστεί από τις απόψεις του Πλωτίνου (205-270), θεμελιωτή του νεοπλατωνισμού, και η οποία δίνει προτεραιότητα στο νου, το πνεύμα, υποτιμώντας το σώμα, τη σάρκα, την ύλη. Στο πλαίσιο της η ανθρώπινη προσωπικότητα διαλύεται στο απόλυτο Εν, κάτι το οποίο είναι ανώτερο του Θεού ή των Θεών, και αυτό καθίσταται εφικτό με επίπονη ψυχική προσπάθεια (Εννεάδες 6, 9, και 11).

Κινητήριοι παράγοντες της χριστιανικής εκστάσεως είναι ο «θείος έρως»: *ἔστι δέ και ἔκστατικός ὁ θεῖος ἔρως οὐκ ἔῶν ἑαυτῶν εἶναι τούς ἔραστὰς ἀλλὰ τῶν ἔρωμένων»*.[\[39\]](#)

Συναντά μοναχούς και συζητά μαζί τους το θέμα που τον ενδιαφέρει, τη θέωση, το άκτιστο φως. Ο ηλικιωμένος πατέρας Ιλαρίων που τους ξενάγησε στο Σεράι, είναι μια μορφή ασκητική, ήρεμη και μειλίχια, που λένε ότι ημερώνει τα άγρια πουλιά που κάθονται πάνω του. Ο Θεοτοκάς παρατηρεί ότι, όταν δε τους μιλά, κουνά ακατάπαυστα τα χείλη του λέγοντας αδιαλείπτως τη νοερή προσευχή. Ψυχανεμίζεται ότι στην περίπτωση αυτή συμβαίνει και κάτι άλλο, υπάρχει ένα μυστικό που πλησιάζει το επέκεινα.[\[40\]](#)

Στη Μεγίστη Λαύρα συναντά το μοναχό Αβακούμ, παραοικονόμο της Μονής. Αποτελεί φαινόμενο μνήμης, θυμάται απέξω όλη τη Βίβλο, Παλαιά και Καινή Διαθήκη, και πολλά κείμενα των Πατέρων. Συχνά διακόπτει τη συζήτηση, στρέφει το βλέμμα του στον ουρανό και απαγγέλλει τη νοερή προσευχή με την βροντερή φωνή του. Ο μοναχός υποθέτει ότι το ενδιαφέρον τους είναι κοσμικό, καλλιτεχνικό και όχι πνευματικό. Τον ρωτούν για το άκτιστο φως και αυτός τους ζητά να του πουν τι γνωρίζουν οι ίδιοι γι' αυτό. Ο Θεοτοκάς αναφέρεται αναλυτικά στη μυστικιστική κίνηση των ησυχαστών, στον Γρηγόριο Παλαμά, Αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης, στη τεχνική που χρησιμοποιούσαν στην προσευχή τους οι ησυχαστές- μοναχοί για «να φέρουν και να κρατήσουν το νου μέσα στην καρδιά» και στη θέαση του «ακτίστου φωτός».[\[41\]](#)

Ο μοναχός του απαντά με από μνήμης θεολογικές σελίδες του Γρηγορίου Νύσσης, του Συμεών του Νέου Θεολόγου, του Γρηγορίου του Σιναΐτη και άλλων. Αλλά ο Θεοτοκάς τους θέτει ευθέως τον προβληματισμό του: «Υπάρχει σήμερα , στο Άγιον Όρος, κανείς που να είδε το άκτιστο φως;» Ο Αβακούμ σκυθρωπιάζει και του απαντά, τελικά, ότι δε γνωρίζει. Παρόλα αυτά συνάγει ότι ο γνωστός λογοτέχνης Ζαχαρίας Παπαντωνίου (1877-1940) στο βιβλίο του «Άγιο Όρος» (1934), που διαβάστηκε πολύ και υπήρξε το κυριότερο κείμενο με το οποίο οι

Έλληνες γνώρισαν το Άγιο Όρος, αστόχησε, όταν ανέφερε ότι ο ησυχασμός τελείωσε στο Όρος και κανείς μοναχός δεν επιδιώκει να φτάσει στη θέαση του θαβώριου φωτός.[\[42\]](#)

Το Άγιο Όρος είναι η μεταφυσική εμπροσθοφυλακή της Ορθοδοξίας, ενώ η *Έρημος του Όρους*, αποτελεί την εμπροσθοφυλακή της εμπροσθοφυλακής. Είναι η μοναδική περιοχή «όπου συνεχίζεται η παλαιοχριστιανική παράδοση των ερημιτών της Αιγύπτου, του Σινά και της Παλαιστίνης».[\[43\]](#) Σ' αυτήν επιβιώνουν οι πιο ασυμβίβαστοι ερημίτες σε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες ζωής, στα Καρούλια, τα Κατουνάκια, τη Μικρή Αγία Άννα. Στα Καρούλια συναντούν τον Πατέρα Νίκωνα, ρώσο μοναχό, πρώην πρίγκιπα και αξιωματικό του Τσάρου, μαζί με τον παραγιοό του, τον πατέρα Γερόντιο. Ο Θεοτοκάς του αναπτύσσει ένα αισιόδοξο σενάριο για το μέλλον της ανθρωπότητας, ότι θα υπάρξει πνευματική αναγέννηση και η χώρα του, η Ρωσία, θα έχει συνδρομή σ' αυτήν. Ο Νίκωνας τον απογοητεύει, γιατί δεν πιστεύει ότι θα συμβεί πουθενά κάτι τέτοιο και του τονίζει ότι ζούμε το τέλος των καιρών, παραπέμποντας στην Αποκάλυψη.

Στην Μικρή Αγία Άννα θα συναντήσουν ένα λόγιο ασκητή, τον Πατέρα Γεράσιμο, που εκπέμπει ειλικρινή και αυθεντική αγάπη για όλους τους συνανθρώπους του. Αυτή η στάση ζωής επισημαίνεται ότι προϋποθέτει: εσωτερική άσκηση, βάθεμα της ψυχής, θεώρηση της ζωής από κάποιο ύψος.[\[44\]](#) Ο Θεοτοκάς ερωτά και αυτόν τον μοναχό, ευθέως, για το θέμα του ακτίστου φωτός. Η απάντηση που θα λάβει θα συμπληρώσει την προηγούμενη: «Υπάρχουν (μοναχοί που το βλέπουν). Είμαι σε θέση να σας το διαβεβαιώσω. Αλλά δεν θα σας το πουν. Μην περιμένετε να μάθετε περισσότερα».[\[45\]](#) Οι θεόπτες Πατέρες δεν αποκαλύπτονται.

Η αγωνία του για την αναζήτηση του μεταφυσικού, της «αλήθειας» που κρύβεται πίσω από το «φαίνεσθαι», μεταφέρεται και στις βυζαντινές εικόνες. Επισκεπτόμενοι το Πρωτάτο των Καρυών, τον αρχαιότερο σωζόμενο ναό του Όρους, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, τους προκάλεσε εξαιρετική εντύπωση η εικόνα του λεγόμενου Χριστού «εν ετέρα μορφή», δηλαδή όπως παρουσιάστηκε στους μαθητές Του στο διάστημα μεταξύ της Ανάστασης και της Ανάληψης, σύμφωνα με τη φράση του ευαγγελιστή Μάρκου (16, 12).[\[46\]](#) Η αγιογράφηση του ναού έγινε από τον «κυρ Μανουήλ Πανσέληνο» (13^{ος}-14^{ος}).[\[47\]](#) Η σπάνια απεικόνιση του Ιησού της «ετέρας μορφής» βρίσκεται έξω από τα ανθρώπινα όρια, προέρχεται εξολοκλήρου από την «άλλη όχθη». Ο Θεοτοκάς τον περιγράφει και επιμένει ιδιαίτερα στο διαπεραστικό του βλέμμα: «βαθύ, μ' ένα βάθος που δεν μετριέται, ουράνιο, υπερκόσμιο, αλλά αδιανόητα ζωντανό και παρόν στην καρδιά της ζωής, μας στηλώνει από μακριά μ' ένα τρόπο που δεν μπορεί κανείς ούτε να του αντισταθεί ούτε να τον

εξηγήσει και μας μένει, πιστεύω, αλησμόνητο για πάντα».[48] Στην πατερική γραμματεία ο Χριστός «εν ετέρα μορφή» εκφράζει μια υπερχρονική θεοφάνεια και συμβολίζει την κατάσταση της θείας δόξας, στην οποία βρίσκεται ο Χριστός μετά Ανάσταση.[49] Εντύπωση προκαλεί η μεταφυσική απεικόνιση και όποιος έχει ένα ουσιαστικό πνευματικό δεσμό με την ορθοδοξία θα πρέπει να δει και να ζήσει αυτό μέσα στο ναό του Πρωτάτου, τον Χριστό «εν ετέρα μορφή».[50]

Στους Δανιηλαίους μιλώντας για την αγιογραφία μαθαίνουν ότι η βυζαντινή και μεταβυζαντινή καλλιτεχνική παράδοση στις τοιχογραφίες των μοναστηριών του Όρους διατηρήθηκε ζωντανή μέχρι το 18^ο αιώνα. Η διακοπή συνέβη το 19^ο από Ρώσους μοναχούς που ήρθαν μαζικά στο Όρος και επέβαλαν μια ακαδημαϊκή, νατουραλιστική τέχνη, που έμοιαζε με «ξεπεσμένη» ιταλική Αναγέννηση, τη «Ρωσοϊταλική».[51] Η τέχνη αυτή σταδιακά καθιερώθηκε στην Ελλάδα και μετά την ανεξαρτησία της, το 1830, διευκολύνοντας την ένταξή της στην ευρωπαϊκή αισθητική και γενικότερα συνέβαλε στο να «προσαρμοστεί στο πνεύμα και τις συνθήκες ζωής της Ευρώπης».[52] Ουσιαστική αντίδραση σ' αυτό το ρεύμα έγινε από μελετητές και καλλιτέχνες με πρωταγωνιστή τον Φώτη Κόντογλου (1895-1965), λογοτέχνη και ζωγράφο, που τον ενδιέφερε ακόμα και η αισθητική, η καλαισθησία των βιβλίων,[53] οι οποίοι συνέδραμαν στο να ξανασυνδεθούμε με τη βυζαντινή παράδοση και να ξαναβρούμε τις ρίζες μας. Οι Δανιηλαίοι ζωγραφίζουν βυζαντινά ακολουθώντας πιστά τα πρότυπα της κρητικής σχολής του 16^{ου} αιώνα. Εκφράζουν, όμως, το παράπονο ότι, ενώ οι ελληνορθόδοξες εκκλησίες στην Αμερική παραγγέλλουν συστηματικά βυζαντινές εικόνες στο Όρος, οι ελληνικές επιμένουν στις ρωσοϊταλικές, μάλλον λόγω των μητροπολιτών τους.

Η αναφορά αυτή του Θεοτοκά στις βυζαντινές εικόνες, στα βιβλία των αγραμμάτων, κατά τον Ιωάννη Δαμασκηνό (676-749),[54] δεν είναι τυχαία. Πέραν της καταγωγής του, Κωνσταντινοπολίτης, γνωρίζει ότι στη βυζαντινή εικόνα και τέχνη υποβάλλεται η αίσθηση ότι τα απεικονιζόμενα πρόσωπα είναι αποκομμένα από τον τόπο και το χώρο και λειτουργούν ως αρχετυπικά σύμβολα, με προφανείς τις μεταφυσικές προεκτάσεις μιας τέτοιας εικαστικής γλώσσας.[55] Εξάλλου ο βυζαντινός αγιογράφος απεικόνιζε τα πρόσωπα σύμφωνα με τον τρόπο που είχε καθαγιάσει μια πανάρχαια παράδοση.[56] Θεολογικά ο (Ψευδο)Διονύσιος ο Αρεοπαγίτης (5^{ος} αιώνας μ. Χ.) επισημαίνει ότι η επίγεια Εκκλησία αποτελεί τον τύπο και την εικόνα της ουράνιας Εκκλησίας και συνεπώς τα πάντα, άρα και η αγιογραφία, πρέπει σ' αυτή να ανακαλούν τον ουράνιο, υπεραισθητό κόσμο.[57]

Έχουν κάνει την προετοιμασία τους, πριν επισκεφτούν το Όρος. Επισκεπτόμενος τη μονή Διονύσου αποκαλύπτει ότι έχουν διαβάσει το βιβλίο του

μοναχού Θεόκλητου (Διονυσιάτη) «*Μεταξύ ουρανού και γης*», μια αξιόλογη μελέτη του ορθόδοξου μοναχισμού και μυστικισμού.[\[58\]](#) Συνδυάζει το βιβλίο αυτό τη συστηματική μελέτη των Πατέρων της Εκκλησίας με βαθιά και έντονα προσωπικά βιώματα σε μια πνευματική περιοχή που τα ελληνικά γράμματα μοιάζουν σαν να φοβούνται να την πλησιάσουν. Τέτοια βιβλία με τέτοια θεματολογία εκτιμά ότι αποτελούν συμβολή στην πνευματική μας ζωή και προτείνει να διαβαστεί από πνευματικούς ανθρώπους που τους απασχολεί το πρόβλημα της πίστης.[\[59\]](#)

Γνωρίζουν, επίσης, τα διακονήματα, τις υπηρεσίες που προσφέρουν οι μοναχοί που τους έχουν ανατεθεί από τον ηγούμενο ή τον πνευματικό τους, του «αρχοντάρη», του «εκκλησιαστικού», του «παραοικονόμου», του «κανονάρχη» και τα παρουσιάζουν, συνήθως, αναλυτικά..

Αποχωρώντας από το Όρος, την Κυριακή, 28 Αυγούστου 1960, κάνει ένα απολογισμό του ταξιδιού του, αλλά και ένα γενικότερο απολογισμό του σύγχρονου πολιτισμού. Διαπιστώνει ότι στην κοινωνία μας έχουν αρχίσει να προβάλλονται συμπτώματα μεταφυσικής αγωνίας. Τα σύγχρονά του συμπτώματα διαφθοράς και ανηθικισμού τα αποδίδει σε μεταφυσικά αίτια, σε «*ένα γενικευμένο αίσθημα κενού, σε μια κατάσταση πνευματικής "ναυτίας"*».[\[60\]](#) Πιστεύει ότι ένας πολιτισμός, όπως διδάσκει η ιστορική εμπειρία, «*ισορροπεί και παράγει τα ωραιότερα άνθη του όταν στηρίζεται σε μια θεμελιακή, συλλογική πίστη που δίνει νόημα στη ζωή, μια δικαίωση στην ύπαρξη του ανθρώπου, ..., μια καθαρή συνείδηση του καλού*».[\[61\]](#) Διαπιστώνει ότι στο παρελθόν υπήρχαν μικρές πνευματικές ομάδες που δεν πίστευαν σε τίποτα σταθερό, κάποιες άλλες που εξέφρασαν ευθέως την απιστία τους, αλλά και κάποιες που πίστευαν στέρεα σε μια υπερβατική αλήθεια. Η μεγάλη όμως πλειοψηφία του πληθυσμού δεν προβληματιζόταν για τέτοια θέματα, αλλά ακολουθούσε σταθερά την παράδοση. Στην εποχή του αυτό έχει εκλείψει και ο άνθρωπος βιώνει τη ζωή «*σαν μια παράλογη διαδοχή από τυχαία γεγονότα, προορισμένα να καταλήξουν στο θάνατο, την ανυπαρξία, στο μηδέν*». Αναρωτιέται, στο τέλος, αν η ανθρωπότητα μπορεί να πορεύεται και να δημιουργεί στηριζόμενη στον μηδενισμό.[\[62\]](#) Ο ίδιος, όμως, συνδέεται με τον χριστιανισμό και με την Ιστορία των χριστιανικών αιώνων, που έχουν διαμορφώσει την ομαδική μας μνήμη, αλλά τον συνδέει και κάτι βαθύτερο που ξεπερνά τα όποια όρια, εθνικά και γεωγραφικά, «*μια ζέστη που νικά τη μοναξιά, ..., (μια) φευγαλέα και επανερχόμενη δύναμη παρηγοριάς*». Καταλήγει ότι είναι αδύνατο να αποφύγει το ελληνικό πνεύμα να κολυμπήσει σε «*βαθύτερα νερά*» και μην απαντήσει σε εσχατολογικά ερωτήματα, στα οποία κατατίθεται και δοκιμάζεται διαχρονικά η αγωνία του ανθρώπου.[\[63\]](#)

Ο Χατζίνης σημειώνει στην κριτική του για το βιβλίο αυτό ότι ο Θεοτοκάς

ανακάλυψε, πλέον, μια μυστική, βαθιά κρυμμένη, πτυχή του εαυτού του. Για όλες τις απώλειες υπάρχει μια επίγεια παρηγοριά, εκτός από την απώλεια αγαπημένων προσώπων. Η καταφυγή σε υπέργαιες δυνάμεις είναι η μόνη διέξοδος στην ανθρώπινη απελπισία. Το βιβλίο αυτό είναι μια πρόοδο για τον άνθρωπο, που ο δυτικός μας πολιτισμός, ορθολογιστικός στην ουσία του, του στερεί πολλές δυνατότητες διαφυγών/επιλογών, που του γίνονται αναγκαίες σε κάποιες κρίσιμες στιγμές της ζωής του.[64]

[1] Σε συνάντηση που είχα με τον κ. Νίκο Αλιβιζάτο, γιο του Κωνσταντίνου, πανεπιστημιακό, μου το αποκάλυψε.

[2] Γ. Θεοτοκάς, «Έλληνες και Άραβες», *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιο Όρος* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 31995) σ. 16.

[3] Γ. Θεοτοκάς, «Παλαιό Κάιρο», ό.π., σ. 23.

[4] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 24.

[5] Γ. Θεοτοκάς, «Παλαιό Κάιρο», *Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και στο Άγιο Όρος*, ό.π., σ.28.

[6] Γ. Θεοτοκάς, «Η αρχαία Αίγυπτος», ό.π., σ.30.

[7] Γ. Θεοτοκάς, *Τετράδια ημερολογίου 1939-1953, Πρόλογος: Μαρκ Μαζάουερ, Εισαγωγή-επιμέλεια: Δημήτρης Τζιόβας* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Βιβλιοπωλείον «Εστίας», 2014)134.

[8] Γ. Θεοτοκάς, «Θρύλος και ιστορία», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ.43.

[9] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., 45-46.

[10] Γ. Θεοτοκάς, «Τι περιέχει η Μονή του Σινά», ό.π., 48.

[11] Γ. Θεοτοκάς, «Τι περιέχει η Μονή του Σινά», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ.49-53.

[12] Γ. Θεοτοκάς, «Η Αγία Κορυφή», ό.π., σ. 54.

[13] Από την ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.sinaimonastery.com/index.php?lid=42>(ημερομηνία ανάκτησης: 30-3-2017).

[14] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 57.

[15] Έξοδος, 33, 20-23: «20 καὶ εἶπεν· οὐ δυνήσῃ ἰδεῖν τὸ πρόσωπόν μου· οὐ γὰρ μὴ ἴδῃ ἄνθρωπος τὸ πρόσωπόν μου καὶ ζήσεται. 21 καὶ εἶπε Κύριος· ἰδοὺ τόπος παρ' ἐμοί, στήσῃ ἐπὶ τῆς πέτρας· 22 ἡνίκα δ' ἂν παρέλθῃ ἡ δόξα μου, καὶ θήσω σε εἰς ὀπὴν τῆς πέτρας καὶ σκεπάσω τῇ χειρὶ μου ἐπὶ σέ, ἕως ἂν παρέλθω· 23 καὶ ἀφελῶ τὴν χεῖρα, καὶ τότε ὄψει τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθήσεταιί σοι».

[16] Γ. Θεοτοκάς, «Ἡ Αγία Κορυφή», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 58.

[17] Παύλος, Ρωμ. 13, 8-10: «8 Μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους. ὁ γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον νόμον πεπλήρωκε· 9 τὸ γὰρ οὐ μοιχεύσεις, οὐ φονεύσεις, οὐ κλέψεις, οὐκ ἐπιθυμήσεις, καὶ εἴ τις ἑτέρα ἐντολή, ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ἀνακεφαλαιοῦται, ἐν τῷ, ἀγαπήσεις τὸν πλησίον σου ὡς σεαυτόν. 10 ἡ ἀγάπη τῷ πλησίον κακὸν οὐκ ἐργάζεται· πλήρωμα οὖν νόμου ἡ ἀγάπη».

[18] Ἰωάννης, 13, 34: «34 ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους, καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους».

[19] Αββά Μαξίμου, «Κεφάλαια Περί αγάπης», *Patrologia Graeca*, επιμ. έκδ. J. Migne, Τόμ. 90, στ. 960-1076.

[20] Ἰωάννου, «Κλίμαξ», *Patrologia Graeca*, επιμ. έκδ. J. Migne, Τόμ. 88, στ. 1153-1161.

[21] Γ. Θεοτοκάς, «Ἱερουσαλήμ», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 59.

[22] Γ. Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 60-61.

[23] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 61.

[24] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 63.

[25] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 63.

[26] Π.Χ. Δημητρόπουλος, «Πίστις» στην *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία*, τομ.10^{ος} (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Α. Μαρτίνοσ, 1967) σ. 406.

[27] Γ. Θεοτοκάς, «Ἱερουσαλήμ», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 64.

[28] Γ. Θεοτοκάς, «Χριστιανικά προσκυνήματα», ό.π., σ. 68.

[29] «Ἀναστάσεως ἡμέρα λαμπρυνθῶμεν Λαοί, Πάσχα Κυρίου, Πάσχα· έκ γάρ θανάτου πρὸς ζωήν, καὶ έκ γῆς πρὸς οὐρανόν, Χριστὸς ὁ Θεός, ἡμᾶς διεβίβασεν, ἐπινίκιον ἄδοντας» καὶ «Πάντα ματαιότης τὰ ἀνθρώπινα, ὅσα οὐχ ὑπάρχει μετὰ θάνατον, οὐ παραμένει ὁ πλοῦτος, οὐ συνοδεύει ἡ δόξα· ἐπελθὼν γάρ ὁ θάνατος, ταῦτα πάντα ἐξηφάνισε».

[30] Θεοτοκάς, «Ἡ Μονή του Αγίου Σάββα», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 75.

[31] Ματθαίος, 5, 8: «μακάριοι οἱ καθαροί τῆ καρδία, ὅτι αὐτοὶ τὸν Θεὸν ὄψονται».

[32] Γ. Θεοτοκάς, «Ἐκδρομή στη Σαμάρεια», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 86-89.

[33] Γ. Θεοτοκάς, , «Ἐκδρομή στη Σαμάρεια», ό.π., σ. 92.

[34] Γ. Θεοτοκάς, «Δαμασκός», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 94-97.

[35] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ.97.

[36] Γ. Θεοτοκάς, «Τετάρτη, 17 Αυγούστου», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 102.

[37] Γ. Θεοτοκάς, «18 Αυγούστου (συνέχεια)», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 114-115.

[38] Ν. Μασσούκα, «Μυστική και ερωτική εκστατικότητα», *Δογματική και συμβολική θεολογία Β´* (Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός οίκος Π. Πουρναρά, 2008) 521.

[39] Διονύσιος Αρεοπαγίτης, «Περὶ θείων ονομάτων», *Patrologia Graeca*, επιμ. έκδ. J. Migne, Τόμ. 4, στ. 13.

[40] Γ. Θεοτοκάς, «19 Αυγούστου (συνέχεια)», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 123- 124.

[41] Γ. Θεοτοκάς, «22 Αυγούστου», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 141.

[42] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 142.

[43] Γ. Θεοτοκάς, «23 Αυγούστου», ό.π., σ. 143-144.

[44] Γ. Θεοτοκάς, «24 Αυγούστου (συνέχεια), *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 154.

[45] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 156.

[46] Μάρκος, 16, 10-13: «10 εκείνη (Μαγδαληνή) πορευθεῖσα ἀπήγγειλε τοῖς μετ' αὐτοῦ γενομένοις, πενθοῦσι καὶ κλαίουσι. 11 κάκεῖνοι ἀκούσαντες ὅτι ζῆ καὶ ἐθεάθη ὑπ' αὐτῆς, ἠπίστησαν. 12 Μετὰ δὲ ταῦτα δυσὶν ἐξ αὐτῶν περιπατοῦσιν ἐφανερώθη ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ, πορευομένοις εἰς ἀγρόν. 13 κάκεῖνοι ἀπελθόντες ἀπήγγειλαν τοῖς λοιποῖς· οὐδὲ ἐκείνοις ἐπίστευσαν».

[47] Γ. Θεοτοκάς, «19 Αυγούστου», ό.π., 116.

[48] Γ. Θεοτοκάς, *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 120.

[49] Ν. Ζάρρας, «Ὁ Χριστός ἐν ἑτέρᾳ μορφῇ», *Δελτίον της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας* τομ. 28 (2007), σ. 218-219.

[50] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 119-120.

[51] Γ. Θεοτοκάς, «24 Αυγούστου», ό.π., σ. 151-152.

[52] Γ. Θεοτοκάς, «24 Αυγούστου», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 152.

[53] Φ. Κόντογλου, «Η ακαλαισθησία γενικό κακό», *Νέα Εστία* 903 (1965) σ. 248-249.

[54] Ι. Δαμασκηνός, «Λόγος πρώτος απολογητικός Προς τους διαβάλλοντας τας αγίας εικόνας», *Patrologia Graeca*, επιμ. έκδ. J. Migne, τόμ. 94, 1248,17.

[55] Τ. Παπαμαστοράκης, «Η βυζαντινή ζωγραφική», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 56 (1995) 9.

[56] Ε.Η. Gombrich, *Το χρονικό της τέχνης*, μετάφ Λίνα Κάσδαγλη (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Μ.Ι.Ε.Τ., 2002) 138.

[57] Διονύσιος Αρεοπαγίτης, «Εκκλησιαστική ιεραρχία», *Patrologia Graeca*, επιμ. έκδ. J. Migne, τόμ. 3, 369-584.

[58] Θεόκλητος Διονυσιάτης, *Μεταξύ ουρανού και γης Αγιορείτικος μοναχισμός* (Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Παπαδημητρίου, 2002)

[59] Γ. Θεοτοκάς, «25 Αυγούστου», *Ταξίδι στη μέση Ανατολή και το Άγιο Όρος*, ό.π., σ. 163.

[60] Γ. Θεοτοκάς, «28 Αυγούστου», ό.π., σ. 173.

[61] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 173.

[62] Γ. Θεοτοκάς, «28 Αυγούστου», ό.π., σ. 174-175.

[63] Γ. Θεοτοκάς, ό.π., σ. 176.

[64] Γ. Χατζίνης, «Γιώργου Θεοτοκά: Ταξίδι στη Μέση Ανατολή και το Άγιον Όρος»(κριτική), *Νέα Εστία* 813 (1961) σ. 694-695.

<http://bit.ly/2DmvRn6>